

Jürgen Beyer

Doktor Speners fingernagel. Om pliktläsning på resor*

Den som i dag öppnar sin laptop för att logga in på ett trådlöst nätverk gör sig ingen föreställning om hur besvärligt det var att kommentera och redigera texter på resor för trehundra år sedan. Orsaken därtill var inte bara skakiga fordon utan också otillfredsställande skrivdon.

Blyertsen (vilken som bekant inte innehåller något bly) uppfanns visserligen redan på 1500-talet men förblev tämligen dyr tills man vid 1700-talets slut utvecklade nya metoder för framställning av grafitstift.¹ Fram till dess skrev man vanligen med fjäderpenna och bläck. Det kostade inte mycket, för gåsfjädrar fanns överallt, och med ett horn med bläck (som ofta framställdes i egen produktion²) kunde man skriva hela böcker. I arkivalier från tidigmodern tid påträffar man i alla fall sällan blyertsskrift, vilket naturligtvis kan bero på att texter, som var avsedda att bevaras, i regel skrevs med bläck. Men blyertsskrift är lika beständig³ – dock kan man vid behov radera den. Före uppfinnandet av radergummit år 1770 begagnade man för detta ett stycke vetebröd.⁴

Skrivandet med bläck hade dock en nackdel. Vid vartannat ord måste pennan åter doppas i bläckhornet. Detta var omöjligt på resor. Visserligen gjorde man redan på

---

* I samråd med författaren lättare bearbetad översättning av: Jürgen Beyer: Dr. Speners Fingernagel. Zum Umgang mit Pflichtlektüre auf Reisen, i: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte 35 (2010), s. 63-70. Den Estniska vetenskapsstiftelsen (grant 6211) och projektet SF0180040s08 vid Dorpats universitetsbibliotek tackas för forskningsanslag.

¹ Henry Petroski: The pencil. A history of design and circumstance, New York: Alfred A. Knopf 1992 (1989), s. 36-78; [Ingemar Lundqvist:] Pennan. Fetisch och skrivdon, Stockholm: Byggförlaget 2001, s. 18-27; Per Cullhed: Bläck och penna under 2000 år. Kulturarvets bortglömda vardagsföremål, i: Kerstin Rydbeck (red.): Från handskrift till XML. Informationshantering och kulturarv. Humanistdagarna vid Uppsala universitet 2002, Uppsala: Uppsala universitet 2003, s. 13-34, här s. 27-30; [idem:] Tag och skriv. Pennans historia / Take up and write. A history of the pen (=Uppsala universitetsbiblioteks utställningskataloger, bd 45), [Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek 2006], s. 19-26.

² Alfred Messerli: Lesen und Schreiben 1700 bis 1900. Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz (=Germanistische Linguistik, bd 229), Tübingen: Max Niemeyer 2002, s. 559.

³ Cullhed: Bläck och penna (se not 1), s. 32f.; idem: Tag och skriv (se not 1), s. 25, 52f.

⁴ Petroski: The pencil (se not 1), s. 46, 48; Lundqvist: Pennan (se not 1), s. 34f.

1630-talet de första försöken att förse pennor med bläckbehållare, men denna teknik blev riktigt funktionsduglig först mot slutet av 1800-talet.⁵

Därutöver kunde man skriva med griffel på vax- eller skiffertavlor.⁶ I skolorna användes ofta sådana skrivtavlor – skiffertavlor förekom till och med även efter andra världskriget. Båda hade emellertid nackdelen att de snabbt blev fullskrivna, låt vara att vissa av dem ibland bands ihop till ett slags böcker.⁷ Vilde man skriva mera, måste man sudda ut den gamla texten. De dög inte så bra för kommentarer till en text som man läste på papper, ty anmärkningarna kunde inte göras vid själva texten, utan måste skrivas i ett annat medium.

Att läsa och skriva är mer än att blott fästa bokstäver på skrivmaterial och att avkoda dem. Denna verksamhet är alltid förenad med fysisk aktivitet – inte bara för ögonen. Detta utnyttjas också inom olika mnemotekniker, vilka stödjer minnesförmågan genom markanta rörelser under inläringen. Här skall det dock handla om handrörelser vid markeringen av textställen, som man vill återfinna snabbt senare. Hur gjorde man detta utan skrivverktyg?

I ett brev 1686 avslöjade teol. dr Philipp Jacob Spener (1635–1705), som just hade blivit överhovpredikant i Dresden och i dag är känd som den lutherska pietismens fader, ett lämpligt medel genom vilket människor med stort läspensum kunde uppfylla sina plikter på resor. Spener förde en omfattande korrespondens.⁸ Redan i

---

⁵ Cullhed: Bläck och penna (se not 1), s. 22-24; idem: Tag och skriv (se not 1), s. 10-13.

⁶ Witold Szczuczko: Edition der Wachstafeln aus dem Ostseeraum. Probleme und Perspektiven, i: Matthias Thumser, Janusz Tandeki och Dieter Heckmann (red.): Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.-16. Jahrhundert), Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2001, s. 121-130; G[ünther] Pflug: Schiefertafel, i: Lexikon des gesamten Buchwesens, bd 6, Stuttgart: Anton Hiersemann 2003, s. 537.

⁷ Petroski: The pencil (se not 1), s. 29, 38f.; Antjekathrin Graßmann: Ein Wachstafelbuch vom Schragen zu Lübeck, i: Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 3 (1980), s. 165f.

⁸ 61 av Speners brev från tiden 12 juli 1686 fram till årsskiftet finns i den kritiska utgåvan. Av förordet framgår det dock att antalet skulle vara dubbelt så högt, om även breven till Adam Rechenberg hade utgivits. Antalet brev till Spener är betydligt högre. Han kunde bara besvara en mindre del därav. (Philipp Jakob Spener: Briefe aus der Dresdner Zeit 1686-1691, bd 1: 1686-1687, utg. Johannes Wallmann et al., Tübingen: Mohr Siebeck 2003, s. Vf., 3-240).

hans livstid utkom en stor del av hans brev i tryck.⁹ Sedan några år utges Speners brev i en vetenskaplig utgåva, vilken även innehåller nedan citerade brev i utdrag. Vid sidan om sitt brevskrivande måste Spener också finna tid för läsandet och skrivandet av böcker, för predikan och själavård. Det är alltså inte underligt att han var tvungen att läsa på resor.

Nu till Speners reselektyr. En annan teolog, David Nerreter (1649–1726) från Oettingen i Nördlinger Ries (Bayern),¹⁰ hade skickat Spener delar av en katekes, som han ville ge ut. Spener fick också från andra teologer frågor om katekeser och om konfirmationen, som vid den tiden utvecklades ur katekesundervisningen.¹¹ Han var mycket intresserad av båda ämnena. Spener hade själv skrivit en katekes,¹² han predikade över Martin Luthers Lilla katekes¹³ och arbetade för konfirmationen.¹⁴

---

⁹ Philipp Jacob Spener: *Theologische Bedencken / Und andere Brieffliche Antworten ...*, bd 1–4, Halle: Waysen=Haus 1700-1702 (=idem: *Schriften*, bd 11-14, Hildesheim, Zürich och New York: Georg Olms 1999).

¹⁰ Betr. Nerreter jfr Wolfgang Wießner: David Nerreter (1649-1726). Ein Lebensbild aus dem Zeitalter des beginnenden Pietismus, i: *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte* 23 (1954), s. 144-164; Friedrich Wilhelm Kantzenbach: David Nerreter, sein „ökumenischer“ Katechismus und seine Wiedervereinigungsidee, i: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 63 (1976), s. 339-349; Horst Weigelt: *Geschichte des Pietismus in Bayern. Anfänge, Entwicklung, Bedeutung* (=Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, bd 40), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2001, s. 63-65, 76f.

¹¹ Philipp Jacob Spener: *Letzte Theologische Bedencken / und andere Brieffliche Antworten ...*, [bd 1,] Halle: Wäysenhaus 1711 (=Schriften (se not 9), bd 15, 1987), s. 479-483, 483-487; idem: *Theologische Bedencken* (se not 9), bd 4, s. 255-260.

¹² Philipp Jacob Spener: *Einfältige Erklärung Der Christlichen Lehr / Nach der Ordnung deß kleinen Catechismi ... LUTHERI. In Fragen und Antwort verfasst / Und mit nöthigen Zeugnissen der Schrifft bewehret*, Frankfurt/M.: Johann Dieterich Friedgen // Joh. David Zunner 1677 (=Schriften (se not 9), bd 2, 1, 1982); jfr också idem: *TABULÆ CATECHETICÆ, QUIBUS QVINQUE CAPITA CATECHISMI MINORIS MAGNI NOSTRI LUTHERI ET SUBNEXA TABULA OECONOMICA*, In certa pensa distributa ... Editio Secunda priori multo auctior, Frankfurt/M.: Joh. David. Zunnerus ²1687 (¹1683) (UB Dorpat: III. II. 187^{ad}₂); tysk bearbetning: idem: *Catechismus=Tabellen / Darinnen der gantze Catechismus D. Martin Luthers Deutlich und gründlich erkläret / aber auch zugleich Der Kern der Gottesgelehrsamkeit erbaulich vorgestellt wird: Aus dem Lateinischen ins Teutsche getreulich übersetzt, und mit einigen Einleitungs=Tabellen Vermehret Von IO. GEORGIO PRITIO, D.*, Frankfurt/M.: Anton Heinscheit // Zunnerische Erben, und J. Adam Junge 1713 (KB Köpenhamn: 89,-168).

¹³ Philipp Jacob Spener: *Kurtze Catechismus=Predigten / Darinnen Die fünff Haupt=Stück / auß dem Catechismo / Und Die Hausz=Taffel / Samt Den Fest=Materien / Einfältig erkläret werden ...*, Frankfurt/M.: Johann David Zunner 1689 (=Schriften (se not 9), bd 2, 2, 1982).

Den 19 juli 1686 hade Spener läst Nerreters text och skickade sina kommentarer till Oettingen.¹⁵ Han beklagade att han blivit färdig med kommentarerna så sent. Detta hade väl att göra med hans flytt från Frankfurt am Main till Dresden. Han tyckte mycket om texten, men vi skall här inte gå in på dess innehåll. Vad som intresserar oss är hur Spener rent praktiskt läste texten.

Eftersom jag som sagt mest läst texten ("scriptum") på vägen, där man inte har med sig någon fjäderpenna, har jag alltid brukat med fingernageln markera de frågor, där jag kommit att tänka på något. Detta har jag nu gått igenom och fäst mina få tankar på papper. Dock bekänner jag att jag inte vet säkert om det finns ytterligare några ställen, där jag stannat upp vid läsningen, men där markeringen sedan utplånats. Jag är emellertid säker på att de inte kan vara av någon större betydelse.¹⁶

I samband med att Spener skrev sitt brev läste han alltså inte igenom Nerreters text en andra gång utan koncentrerade sig på de med fingernageln markerade ställena. I brevet yttrar han sig bara allmänt om innehållet, men i en bilaga kommenterar Spener nio av de sammanlagt flera hundra frågorna i katekesen.¹⁷

Spener var säkert inte uppfinnaren av denna markeringsteknik, men han beskrev den lyckligtvis med bläck. Originalbrevet finns visserligen inte i behåll, men eftersom det år 1711 trycktes i utdrag, har Speners beskrivning bevarats med hjälp av trycksvärta. I dag lovordar man gärna massdigitaliseringen av äldre tryck som ett medel att bevara kulturarvet. Digitalisering har flera fördelar, men Speners

---

¹⁴ Allmänt, se: Christian Grethlein: Konfirmation. I. Geschichtlich und praktisch-theologisch, in: Religion in Geschichte und Gegenwart, bd 4, Tübingen: Mohr Siebeck 2001, sp. 1558-1561, här sp. 1559.

¹⁵ Spener: Briefe aus der Dresdner Zeit, bd 1 (se not 8), s. 18-21. Där utges texten efter idem: Letzte Theologische Bedencken, bd 1 (se not 11), s. 503-506. Citaten följer förstautgåvan, vars text är lätt normaliserad i editionen. I förstautgåvan nämns ej mottagaren, dock identifieras han i nyutgåvan (se not 11), s. 60*, och i editionen. Brevet är uppenbarligen förkortat. Säkert saknas början. Det hos Wießner: David Nerreter (se not 10), s. 153, anförda citatet härstammar från „Nerreter, Selbstlehrende Katechismusschule (1718)“ (jfr not 24) och avviker på flera ställen från förstautgåvan. Utgivarna av breveditionen hade förmodligen gjort väl i att ta hänsyn till detta textvittne, som uppenbarligen återgår på mottagarens tradition. Dock kan det naturligtvis också handla om Wießners fria återgivande av texten.

¹⁶ Spener: Letzte Theologische Bedencken, bd 1 (se not 11), s. 503f.

¹⁷ Spener: Letzte Theologische Bedencken, bd 1 (se not 11), s. 505f.: Q[uæstio] 15, 32, 51, 58, 101, 136, 153, 182 (i editionen felaktigt "183"), 372.

fingernagelsavtryck och liknande spår av böckernas användning låter sig svårligen bevaras för eftervärlden med den metoden.

Jämfört med "hundöron" har markeringar med fingernageln fördelen att man kan anbringa dem inte bara vid sidans hörn utan direkt vid ifrågavarande textställe. Spener var emellertid fullt medveten om en allvarlig nackdel: Genom att ofta hanteras kan bladet åter slätas ut, varvid markeringen utplånas.

Hur fort en sådan markering åter försvann är svårt att uppskatta. Förindustriellt papper, som framställdes inte av trä utan av lump, hade andra egenskaper än dagens papper. Jag har gjort ett par försök med min fingernagel i böcker från Speners tid. För att genast lugna bibliotekarierna som läser detta: Jag använde mina egna böcker för ändamålet. Resultatet var en besvikelse. Markeringarna syntes inte särskilt väl och försvann tämligen snabbt, när papperet böjdes fram och tillbaka. Dock är det ovisst om papperet då det för trehundra år sedan var nytt förhöll sig på samma sätt som nu. I varje fall var det mindre gulnat då, vilket kanske gjorde att fingernagelavtrycken framträdde bättre.

Spener hade inte erhållit katekestexten i sin helhet av Nerreter, men hoppades få resten sig tillskickad. Han lovade att då uppfylla författarens önskan om ett förord.

Redan under Speners tid var bokbranschen differentierad, så att många förläggare i större städer betjänade en marknad som sträckte sig utöver regionen, medan bokproduktionen från mindre städer avsattes framför allt i närområdet.

Om detta skriver Spener:

När verket är färdigt borde förläggaren överlåta hela upplagan till en bokhandlare som lätt kan sprida exemplaren till alla orter, när förläggaren själv inte kan distribuera boken effektivt. För detta tror jag att Nürnberg har goda förutsättningar. Däremot vet jag inte om så är fallet om tryckningen sker i Oettingen och en bokbindare där förlägger, och detta skulle göra mig ont, ty sådant folk är inte i stånd att föra ut sina saker över ett stort område, och jag önskar att boken snart får en stor utbredning – i förhoppning om den nytta som man kan vänta sig av detta.¹⁸

---

¹⁸ Spener: Letzte Theologische Bedencken, bd 1 (se not 11), s. 503.

Spener rekommenderade alltså inte att boken gavs ut av bokbindaren på orten, utan att man lät den distribueras från Nürnberg. Det tyska ordet "Verleger" liksom dess svenska motsvarighet "förläggare" hade på Speners tid bevarat mer av sin gamla betydelse: Det betecknade den som "förlade", d.v.s. utlade pengarna för produktionen av något. Det var inte nödvändigtvis samma person som organiserade distributionen.¹⁹ Denna kunde även tas över av bokhandlaren, som inte alltid drev en butik.²⁰ Renodlade boklådor fanns bara i de stora städerna och i universitetsstäderna. I de mindre städerna hade ofta bokbindarna hand om bokförsäljningen. Böcker såldes på den tiden i regel obundna. Köparen lät på egen bekostnad binda in den köpta boken. De olika exemplaren av en gammal bok har alltså för det mesta olika inbindning.

Nerreter följde inte Speners råd. Hans bok kom ut samma år, tryckt i Oettingen hos hovboktryckaren Stephan Rolck. Den omfattade 564 sidor²¹ och var försedd med ett förord av Spener.²² Det finns ingen upplysning om förläggare. Två år senare utkom

---

¹⁹ Johann Christoph Adelung: *Grammatisch=kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart ...*, bd 4, Leipzig: Breitkopf und Härtel ²1801, sp. 1074, 1080f.; Jacob och Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, bd 12, 1, Leipzig: S. Hirzel [1886-]1956, sp. 711f., 756-764; *Ordbok över svenska språket* utgiven av Svenska Akademien, bd 9, Lund 1928, sp. F2906.

²⁰ Jf. W. Adrian: *Buchhändler*, i: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, bd 1, Stuttgart: Anton Hiersemann ²1987, s. 598f.

²¹ David Nerreter: *Catechetische Firmung oder Glaubens-Stärkung eines erwachsenden That-Christen / Zu zeitlich= und ewiger Glückseeligkeit. Zuvörderst auf der H. Schrift und dann sowol alter als neuer geistreichen und bewährten Lehrer Anleitung / zu gottseeliger Erbauung vorgestellt ... Mit einer Vorrede Herrn D. Philipp Jacob Speners*, Oettingen: Stefan Rolck 1686 (VD17 (Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts; <http://www.vd17.de>) 32:683177P; Spener: *Briefe* (se not 15), s. 18, not 2).

²² Jag har ej haft tillgång till själva boken. Förordet är avtryckt i: Philipp Jacob Spener: *Erste Geistliche Schrifften / Die vor dem in kleinem Format einzeln heraus gegeben worden ... Sampt dessen Zu unterschiedlich andern Schrifften und Wercken Auffgesetzten Vorreden ...*, Frankfurt/M.: Johann David Zunner 1699 (=Schriften (se not 9), bd 8, 2002), bd [2], s. 192-195. Detta förord är liksom brevet daterat „Dresden den 19. Julii 1686.“ I Speners brev ställs dock ett förord i utsikt. Medan katekesens text i brevet betecknas som „scriptum“ (Spener: *Letzte Theologische Bedencken*, bd 1 (se not 11), s. 503), vilket snarare för tankarna till en handskrift, skriver i Spener i förordet: „und ich deswegen / als mir mehrere bereits getruckte bögen davon zu besehen zugesandt worden / mich hertzlich darüber erfreuet habe“ (Spener: *Erste Geistliche Schrifften*, bd [2], s. 194). Föreligger här ett tryckfel beträffande dateringen, läste Spener på sin resa redan ett korrektur, eller omarbetade Nerreter den första delen av brevet till ett förord? Troels (Trogillus) Arnkiel, som några år senare använde ett brev av Spener som förord, hade i alla fall redigerat texten kraftigt, vilket en jämförelse med texten i Speners *Bedencken* visar (Trogillus Arnkiel: *Christliche*

en bearbetad upplaga, åter försedd med förord av Spener. Titeln är annorlunda och även uppgifterna om distributionen är nya. Längst ner på titelbladet läser man nu: "Nürnberg, konst- och bokhandlaren Johann Hofmanns förlag. Tryckt i Oettingen av Stephan Rolck²³ 1688."²⁴ Hade Nerreter blivit vis av skadan?

Confirmation Derer Catechumenen / Von der Apostel Zeit an biszher Aus der Heil. Schrifft und Antiquität der Kirchen Beleuchtet, Schleswig: Lorentz Eckstorff 1693 (KB Köpenhamn: 2,-285 4°), fol. b3r-b4v; Spener: Theologische Bedencken (se not 9), s. 255-260); jfr också Jürgen Beyer: Zu Schulbesuch und Studium des späteren Apenrader Propstes Troels Arnkiel (1638-1712), besonders in Reval und Kiel, i: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 135 (2010), s. 131-146, här s. 138.

²³ Detta var f.ö. inte Rolks enda tryck för förläggare i Nürnberg, jfr Josef Benzing: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet (=Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, bd 12), Wiesbaden: Harrassowitz ²1982, s. 372; Michael Diefenbacher et al. (red.): Das Nürnberger Buchgewerbe. Buch- und Zeitungsdrucker, Verleger und Druckhändler vom 16. bis zum 18. Jahrhundert (=Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kultur der Stadt Nürnberg, bd 31), Nürnberg: Stadtarchiv Nürnberg 2003, S. 475; Christoph Reske: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing (=Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, bd 51), Wiesbaden: Harrassowitz 2007, s. 753.

²⁴ David Nerreter: [U]nfehlbarer Wegweiser Zur Zeitlich= und Ewigen Glückseeligkeit / in dieser Wallfahrt und gefährlichem Lebens-Lauff; Zuvörderst auf der Heiligen Schrifft / und dann auch so wol alter als neuer bewährten Lehrer Anleitung / nach den HauptStücken der Christlichen Lehr Gesprächs-weis vorgestellt ... Mit einer Vorrede Herrn D. Philipp-Jacob Speners. Zum zweytenmal gedruckt und vermehret, Oettingen: Stephan Rolck // Nürnberg: Johann Hofmann 1688 (HAB Wolfenbüttel: Th 1885 (1) – bandet inleds med författarens handskrivna dedikation till hertig Rudolf August av Braunschweig-Wolfenbüttel). Förordet i denna upplaga är identisk med det hos Spener: Erste Geistliche Schrifften, bd [2] (se not 22), s. 194, avtryckt förord. Det är svårt att avgöra om texten i andra upplagan är förändrad jämfört med den första. Medan andra upplagan omfattar 370 oktavsidor, har första upplagan enligt VD17 564 sidor i duodesformat. I den andra upplagan avviker numreringen av frågorna från manuskriptet, som förelåg för Spener. Nerreter tycks ha inarbetat vissa av Speners invändningar. Kanske utkom även en tredje upplaga: David Nerreter: Evangelisch-Lutherische Selbstlehrende Catechismus-Schule ..., Frankfurt/O. [ca. 1718] (Gemeinsamer Bibliotheksverbund, <http://gso.gbv.de:80/xslt>; jf. också not 15). En annan katekes av Nerreter var mycket kortare (88 s.): David Nerreter: Beweglicher Kurzer Begriff des Thätigen oder zeitlich= und ewig=waarhaftig-seeligmachenden Christentums ..., Oettingen: Stephan Rolck // Nürnberg: Johann Hofmann 1688 (HAB Wolfenbüttel: Th 1885 (2)). Denna katekes är avtryckt i slutet av David Nerreter: Schau-Platz Der Streitenden doch unüberwindlichen Christlichen Kyrchen [sic] ... Nach Anleitung der VII. Abtheilung des unterschiedlichen Gottes-Diensts / Alexander Rossens ..., Nürnberg: Johann Ernst Adelbulner // Wolfgang Moritz Endter 1707 (KB Köpenhamn: 95,-73), s. 1145-1192. Enligt Kantzenbach: David Nerreter (se not 10), s. 343, bearbetades denna katekes för nytryck.

Det är svårt att uppskatta vilken spridning olika böcker hade på marknaden under tidigmodern tid. I regel saknas uppgifter om upplagens storlek, mängden sålda exemplar och antalet köpare. Antalet upplagor är emellertid ett säkert indicium. Två upplagor är visserligen mer än en, men Nerreters bok tycks inte ha varit någon bästsäljare. En annan metod, som är mycket arbetskrävande, består i att gå igenom förteckningar över inventarier och kvarlåtenskaper. Då dessa emellertid bara tar hänsyn till böckers materiella värde, har gamla läroböcker ofta inte tagits med. Dessutom skulle Nerreters katekes kanske upptas under benämningen "en gammal katekes" och därmed inte kunna identifieras. Men turligt nog finner man på ett oväntat ställe en upplysning om hur mycket boken sålde. 1707 skriver Nerreter i en annan bok att hans tjugo år gamla katekes fortfarande "finns att tillgå i Hoffmanns bokhandel i Nürnberg".²⁵ Boken var alltså snarast en hyllvärmare. Det är svårt att avgöra om orsaken härtill skall sökas hos förläggaren eller – trots Speners beröm – i boken själv.²⁶

Det måttliga säljresultatet kan bekräftas även på andra sätt: Man undersöker hur många exemplar som finns bevarade i dag. Ett snabbt men ofullständigt resultat ger sökningen i online-bibliotekskataloger från hela världen.²⁷ Den första tryckningen från år 1686 tycks bara ha bevarats i två större bibliotek – i Berlin och Weimar. Exemplet i Berlin gick dock förlorat under andra världskriget. Den andra upplagan av katekesen kan påvisas i mer än dubbelt så många bibliotek: Berlin, Strasbourg,

---

²⁵ Nerreter: Schau-Platz (se not 24), s. 1145.

²⁶ Enligt Klaus Leder: Kirche und Jugend in Nürnberg und seinem Landgebiet 1400 bis 1800 (=Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns, bd 52), Neustadt a. d. Aisch: Degener & Co. 1973, s. 234, var Nerreters katekes för svår för skolbarn.

²⁷ En stor del av dessa kataloger kan sökas genom Karlsruher Virtueller Katalog (<http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>). För tyska 1700-talstryck är VD17 (se not 21) central. VD18 är påbörjad (<http://vd18-protobibliothek.uni-halle.de>, jfr också Heiner Schnelling (red.): VD 18. Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts. Beiträge eines DFG-Rundgesprächs in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle (Saale), veranstaltet am 05. 05. 2004 (=Schriften zum Bibliotheks- und Büchereiwesen in Sachsen-Anhalt, bd 86), Halle: Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt 2004; Klaus Haller: Digitalisierung und Erschließung der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts (=Schriften zum Bibliotheks- und Büchereiwesen in Sachsen-Anhalt, bd 88), Halle: Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt 2007; Jürgen Beyer: How complete are the German national bibliographies for the sixteenth and seventeenth centuries (VD16 and VD17)?, i: Malcolm Walsby och Graeme Kemp (red.): The book triumphant. Print in transition in the sixteenth and seventeenth centuries (=Library of the written word, bd 15; =The handpress world, bd 9), Leiden och Boston: Brill 2011, s. 57-77.

Stuttgart, Nürnberg och Wolfenbüttel, varav t.o.m. tre exemplar finns i Wolfenbüttel – men även i detta fall förlorades Berlin-exemplaret under andra världskriget. Sammantaget är detta inte särskilt mycket jämfört med exempelvis några av Nerreters senare skrifter, av vilka en stor del trycktes och förlades i Nürnberg, där Nerreter för övrigt själv bodde från 1694 till 1709.

Dessa verk är bevarade i många bibliotek, men det beror säkert också på deras ämnen. Bland dem finns en bok om islam (inklusive en tysk översättning av Koranen på grundval av en latinsk översättning),²⁸ en historia om de kristna och kättarna²⁹ samt ett arbete om de övriga religionerna i hela världen.³⁰ Bibliotekarier som var anställda hos furstar, i större städer och vid universitet köpte mycket hellre sådana böcker än fromma läroböcker. Då de stora biblioteken är uppbyggda av lärda samlingar, speglar deras bestånd också preferenserna hos forna tiders bibliotekarier och regelbundna användare av biblioteken. Samma faktorer präglar än i dag bibliotekens bokförvärv. Av de böcker som är bästsäljare i bokhandlarna på järnvägsstationerna hamnar ofta bara pliktexemplaren, som skickas till nationalbiblioteken, i biblioteksmagasin, medan dyra vetenskapliga standardverk, som en privatperson knappast har råd att köpa, finns i åtskilliga bibliotek.

Fastän det alltså inte är så lätt att kartlägga bokens spridning, kan man förmoda att Speners farhågor var befogade. Även en god bok blir lätt förbisedd om den utkommer på ett förlag som inte kan sprida den tillräckligt på marknaden. Men om en bok inte tilltalar läsarna, hjälper inte en aldrig så professionell marknadsföring.

Läsandet och skrivandet har däremot förändrats mycket mer än bokdistributionen. Även om barn var tvungna att lära sig dessa tekniker med möda, var de så självklara

---

²⁸ David Nerreter: Neu eröffnete Mahometanische Moschea / worinn nach Anleitung der VI. Abtheilung von unterschiedlichen Gottes-Diensten der Welt / Alexander Rossens / Erstlich Der Mahometanischen Religion Anfang / Ausbreitung / Secten / Regierungen / mancherley Gebräuche / und vermuthlicher Untergang / Fürs andre / Der völlige Alkoran / Nach der besten Edition Ludovici Maraccii, verteutscht / und kürzlich widerlegt wird, Nürnberg: Johann Ernst Adelbulner // Wolfgang Moritz Endter 1703 (KB Köpenhamn: Rel. 16620 8°).

²⁹ Nerreter: Schau-Platz (se not 24).

³⁰ David Nerreter: Der Wunder=würdige Juden= und Heiden=Tempel / Darinn derselben Gottes= und Götzendienst / eröffnet und gezeigt wird. Anfangs vom Alexander Roßen in Englischer Sprach beschrieben / Nunmehr aber verbessert / und / mit vielem Zusatz vermehret ..., Nürnberg: Joh. Ernst Adelbulner // Wolfgang Moritz Endter 1717 (KB Köpenhamn: Rel., 54 8°).

för vuxna att det finns rätt få uppteckningar av hur de användes i vardagen. En sådan källa är Speners flyktiga anmärkning i hans brev till Nerreter. Eftersom den några årtionden senare trycktes har den bevarats, i motsats till brevet självt och framför allt till Speners fingernagelavtryck.

Översättning: Per Stobaeus